

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ МУЗИЧНИХ ТВОРІВ М. В. ЛИСЕНКА НА ТЕКСТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Ольга Осадця

*завідувач відділу наукового опрацювання творів образотворчого мистецтва Інституту досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів
ЛННБ України ім. В. Стефаника, канд. мистецтвознавства*

Простежено історію видання музичних творів класика української музики М. В. Лисенка (1842–1912) на тексти Т. Г. Шевченка. Збір і вивчення нотної продукції дає змогу глибше осягнути значення творчості композитора як для його сучасників, так і для наступних поколінь.

Ключові слова: музична шевченкіана, музична інтерпретація, кантата, хори, солоспіви, нотне видання.

The article outlines the history of music publishing by the classic composer of Ukrainian music M. V. Lysenko (1842–1912) on texts of T. H. Shevchenko. The collection and study of musical production give an opportunity to understand deeper the value of composer's work for his contemporaries and for next generations.

Keywords: music Shevchenkiana, musical interpretation, cantatas, choruses and songs, notes edition.

Прослежена история издания музыкальных произведений классика украинской музыки М. В. Лысенко (1842–1912) на тексты Т. Г. Шевченко. Сбор и изучение нотной продукции позволяет глубже понять значение творчества композитора как для его современников, так и для последующих поколений.

Ключевые слова: музыкальная шевченкиана, музыкальная интерпретация, кантата, хоры, романсы, нотное издание.

Творча та музично-громадська діяльність М. В. Лисенка (1842–1912) посідає центральне місце в історії української музичної класики. «Шевченком у музиці» називали М. В. Лисенка ще за життя, адже його значення для української культури неоціненне. Ця стаття є спробою простежити історію виходу у світ музичних творів композитора на тексти Т. Г. Шевченка на матеріалах нотних фондів ЛННБ України ім. В. Стефаника.

Нотні видання — специфічний і важливий вид джерел для історії музики. Історичний аспект дослідження нотовидавничого процесу допомагає пізнати попит на певний вид нотної продукції як виконавців, так і слухачів, виявити зв'язок композитора з видавцем, а хронологія їх появи дає можливість дослідити творчість композитора тощо. В руслі цих проблем актуальності набуває створення наукової джерельної бази музикознавчих досліджень на бібліографічному рівні, що сприятиме створенню умов і фундаменту для повноцінного функціонування українського музикознавства та виходу його на міжнародну арену.

Тема видавничої історії композиторської спадщини М. В. Лисенка є багатоаспектною і малодослідженою ділянкою сучасного лисенкознавства. Окремі аспекти цієї теми розглянуто у публікаціях О. Лисенка [14], Я. Полфьорова [18], джерельною базою є його епістолярна спадщина [10], бібліографічні [4-6; 17; 21] та автобіографічні матеріали [1].

В Україні важко знайти композитора, який би не звертався до поезії Тараса Шевченка. Як відзначає С. Людкевич, «поезія Шевченка приневолила всіх українських музикантів меншою або більшою мірою, свідомо чи й несвідомо інтенсивніше виявити народний український характер і колорит у музичній вокальній літературі» [15, с. 143]. Та найглибшим і найгрунтовнішим інтерпретатором творів поета в музиці, безумовно, є Микола Лисенко. Історик української музики М. Грінченко твердить, що «увесь той великий скарб, що розсипано в перлах Шевченкової музи, якнайближче підійшов до духу Лисенкової творчості [...] Лисенко вийшов з такого становища зі славою, яка дала йому право називатися найкращим виразником Шевченка в музиці» [3, с. 141-142].

До поезії Шевченка композитор звертався впродовж усього свого життя. Він завжди був вірним супутником, об'єктом творчої уваги та натхнення для композитора. Із «Кобзаря» Шевченка Микола Віталійович, власне, розпочав свій композиторський шлях, створивши у 1868 р. до роковин Т. Шевченка музику до «Заповіту» на прохання Львівського товариства «Громада». Саме ця хорова поема започаткувала відомий цикл під назвою «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка», який у семи серіях і поза серіями охопив 87 творів різних жанрів і форм (серед них — 56 романсів, 19 хорів,

9 вокальних ансамблів і 3 кантати). «Я теперечки працюю, заводячи «Кобзаря» Шевченкового у музику: по слухачам, що чули ці мої утвори, музика дуже подобається, бо національна і до тексту належно припада», — читаємо в його листі до А. Вахнянина. — Я маю на мислі такі збірнички з десятків п'єс один по одному видавати [...]. Пророкують їм добрий успіх, бо річ нова й гарна» [10, с. 105-106]. Як відзначив Д. Ревуцький, «історія цих вісімдесят сімох номерів відома: усі їх писалося поволі, протягом багатьох років ad hoc як матеріал до чергового Шевченківського свята, а влаштовувати такі свята щороку був, мовити б, громадський обов'язок М. Лисенка» [19, с. 112].

Цензурний дозвіл на видання першої серії «Музики до «Кобзаря» Т. Шевченка» композитор отримав 9 червня 1870 р., а в січні 1871 р. кожна серія (збірник та окремі твори) була надрукована коштом автора в друкарні Редера у Лейпцігу. Ця дата підтверджена квитанцією від 22 січня 1871 р. «про одержання Лисенком 100 крб. для видавця Редера в Лейпцігу за друкування «Малороссийских романсов» [5, с. 26]. Однак «Заповіт» у першу серію не увійшов через його заборону царською цензурою до виконання і видання, оскільки він одразу привернув увагу критиків своєю незвичною орієнтацією. Вперше «Заповіт» Лисенка було надруковано у Львові в 1902 р. коштом ремісничого товариства «Зоря», яке утримувало свій хоровий колектив і для виконавських потреб видало цей твір [17, № 948].

У 1873 р. здійснено повторне видання першої серії «Музики до «Кобзаря» Т. Шевченка», але за попереднім (1870 р.) цензурним дозволом. Це дало привід бібліографу М. Комарову датувати це видання 1871 р., при цьому в анотації він зазначив, що даних про перше видання у нього немає [6]. Однак сумнівно, щоб упродовж одного року вийшло два однакових видання. Питання датування видань становить певну складність для дослідників, оскільки у вихідних даних нотодруків ХІХ ст. дата, як правило, відсутня. Дата цензурного дозволу на видання не завжди збігається з датою його публікації. Д. Ревуцький з приводу датування запису мелодій до шевченківських текстів відзначив: «На жаль, зовсім не задержалося чернеток сімох Лисенкових серій «Музики до «Кобзаря» Шевченка», і майже ніде нема дат, а тому не можна й сказати, до якої саме доби життя Лисенкового стосується даний твір. Базуватися є на дозволі цензури і на тій черзі, за якою речі друкувалися, зовсім

неможливо, бо дещо йшло до цензури й друкувалося на десятки років після того, як було написано й виконувалося прилюдно. Наприклад, хор бранців з «Гамалії» («Ой нема, нема....») дозволено цензурою 19.XI/1903 і видруковано 1904 р. (сер. V, №62), а виконувалося ще 1875 р. [...] Кантату «Радуйся, ниво неполітая...» (сер. VI, № 6) дозволено цензурою до друку 19.XI.1903, а виконувалася на концертах ще 1883 р.» [19, с. 112].

У вихідних відомостях нотодруків першої серії циклу вперше зазначені київський видавець Б. Корейво і нотодрукарня В. Бесселя в Петербурзі. Про видавця Б. Корейва відомо, що він поляк за походженням, родом з Вільно (Вільнюса), купець 2-ї гільдії. Б. Корейво розгорнув нотовидавничу діяльність і став головним постачальником нотних видань до київського відділення Російського музичного товариства [20]. У 1871 р. він відкрив нотно-книжковий магазин у Києві, (Хрещатик, 35). Саме тоді зав'язуються ділові стосунки видавця з М. Лисенком щодо повторного видання першої серії циклу, які триватимуть до 1897 р. Упродовж чверті століття Корейво був основним видавцем музичних творів М. Лисенка.

Видавнича фірма «В. Бессель и К^о», яку заснували брати В. В. та І. В. Бесселі у 1869 р., була однією з найбільших у тогочасній Росії. При видавництві у 1873 р. було засновано нотодрукарню, в якій друкувалася перша (неповна) серія творів на тексти Шевченка. Восени 1875 р. у друкарні Бесселя за власний кошт композитора вийшло ще три пісні як доповнення до цієї серії, про що свідчить розписка В. Бесселя про отримання оплати за друк [5, с. 26-27].

У 1876 р. М. Лисенко повернувся з Петербурга до Києва з новими творчими і видавничими планами, здійснити які завадив Емський указ. Заборона друкувати тексти під нотами, ввозити з-за кордону українську літературу негативно позначились на українській музиці. Згадуючи тодішнє становище композитора, М. Старицький відзначав, що він «хоч би для архіву, а продовжує писати музику до слів Шевченка» [22, с. 56].

У цих умовах значну підтримку у виданні і розповсюдженні заборонених лисенківських творів здійснено в Галичині. Зокрема, Д. Січинський — редактор підручного видавництва при хоровому товаристві «Станіславський Боян» мав намір опублікувати велику добірку творів М. Лисенка, проте із невстановлених причин вийшло

друком лише чотири твори, два з яких — на тексти Т. Шевченка (солоспів «Дума» і фортепіанна транскрипція «Рева та стогне Дніпр широкий» [7, 12]). Тісні контакти з композитором підтримувало хорове товариство «Львівський Боян», засноване у 1890 р. Невипадково композитор присвятив цьому товариству два твори на тексти Т. Шевченка: кантату «Радуйся, ниво неполитая» та хор «Орися ж ти, моя ниво». Окрім цих творів підручне видавництво «Львівського Бояну» опублікувало кантату «Б'ють пороги», хори «Ой діброво, темний гаю, «Калина», «Навгороді коло броду».

На початку 1880-х рр. дещо послаблюється репресивна політика щодо української мови і культури. 16 жовтня 1881 р. випущено циркуляр, який роз'яснює застосування Емського указу, і через 5 років з'явилася можливість друкувати малоросійським наріччям тексти до нот з умовою загальноновживаного російського правопису. І це — на фоні величезного внутрішнього потенціалу Лисенка, який досяг своєї композиторської зрілості. У 1880–1890-х рр. Б. Корейво випускає в світ другу (за цензурним дозволом 1885 р.), третю і частину четвертої серії (за цензурним дозволом 1893 р.) «Музики до «Кобзаря» Т. Шевченка», здійснює третє повторне видання першої та другої серій (за цензурним дозволом 1885 р.). Однак цензурні чиновники постійно затримують видачу дозволу на видання, вишукуючи найменший привід для його заборони: «Оце від початку літа жду з Петербурга дозволу друкувати третій хоровий і третю серію «Музики до «Кобзаря», та й досі чиновники гальмують, вони навіть помщаються, не даючи дозволу по кілька місяців», — скаржитися М. Лисенко Г. Маркевичу в листі від 18 вересня 1888 р. [8, с. 182].

Від 1897 р. нові плани на видання своїх творів М. Лисенко пов'язує з видавничою фірмою «Леон Ідзіковський» у Києві, відколи видавництво Б. Корейва перейшло до нового власника Владислава Ідзіковського [15]. У 1903 р. прогресивна українська громадськість урочисто відзначила 35-літній ювілей творчої діяльності композитора. Друзі організували збір коштів, частину яких виділили на повне видання його творів, а частину — на організацію музично-драматичної школи. «Цим літом гадаю видрукувати або розпочати і вести друк усього того, що мною було написано. Так того бажають земляки. В тій меті уже зібрані документи, усі тексти, на

які я коли-небудь писав, і заслані до цензури», — пише М. Лисенко до Ф. Колесси в листі від 18 квітня 1903 р. [8, с. 256]. З не-встановлених причин задум не був здійснений, хоч окремі твори композитора і надалі виходили у видавництві Ідзіковського, зокрема, видання п'ятої, шостої і сьомої, останньої, серії здійснено за цензурним дозволом 1903 р., поліграфічними базами видавництва були нотодрукарні К. Г. Редера у Лейпцигу та І. І. Чоколова в Києві. Водночас фірма Ідзіковського здійснила повторні видання всіх попередніх серій циклу.

Не був здійснений намір А. Вахнянина видати антологію музичних творів М. Лисенка до його 35-літнього ювілею. Заснувавши в 1903 р. «Союз співацьких і музичних товариств», А. Вахнянин сподівався видати його коштом і згадану антологію. Однак «Союз», згодом перейменований у Товариство ім. М. В. Лисенка, почав видавати музичні твори тільки від 1914 р., і першим його випуском став квартет М. Лисенка «За сонцем хмаронька пливе» на текст Т. Шевченка.

У 1914 р., через два роки після смерті М. Лисенка, його спадкоємці продали фірмі Ідзіковського всі твори композитора й авторські права на них [11]. Політичні події 1917 р. помітно вплинули на видавничий процес шевченкіани М. Лисенка. Після експропріації фірми «Л. Ідзіковський» у 1919 р. видавництво з тією ж самою назвою продовжило свою роботу у Варшаві (1921–1944), а музична спадщина М. Лисенка опинилась за межами України.

У 1920-х рр. нотовидавнича справа яскраво ілюструє складні політичні процеси, що відбувалися тоді в Україні, з огляду на всі обмежувальні та репресивні дії з боку ідеологічно різнобарвних органів владного контролю, що безперестанно змінювали один одного. Ідеологічні зміни набули особливої гостроти у 1922–1924 рр., коли провладна політика спрямувала свою діяльність на створення «пролетарської культури», а твори М. Лисенка потрапляли під приціл «боротьби з буржуазним націоналізмом». У цей період музичні твори М. Лисенка на тексти Т. Шевченка видано в Києві, а також у Берліні, Львові, Празі, Лейпцигу, Нью-Йорку. Ці видання є продукцією видавництв «Дніпросоюз», «Книгоспілка», «Київське комерційне музичне підприємство» (далі КМП), «Україна. Українська накладня» Я. Оренштайна, Музичного товариства ім. М. Лисенка,

Музичного товариства ім. Леонтовича, Наукового товариства імені Шевченка, «Книгоспілка», Г. Смолинського, «Просвіта». Серед них виділимо два випуски дуетів, виданих «Книгоспілкою» у 1927 р., збірник вокальних творів для змішаного складу «Музика до «Кобзаря» Шевченка» (упорядник — український диригент, педагог і композитор Євген Турула) [4].

У 1931–1933 рр. брати Ревуцькі розпочинають повне видання творів М. Лисенка, в якому, крім вступних тематичних статей до кожного тому, планувався докладний коментар кожної народної пісні чи авторського твору. Цикл «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка увійшов до першого (вип. 1-10) і другого (вип. 1-4) томів видання, коментований у вступній статті Д. Ревуцького [14, с. 110-134].

Не був, на жаль, реалізований задум повного видання творів композитора до його 100-літнього ювілею, задля якого була здійснена угода між видавцем В. Ідзиковським і митрополитом А. Шептицьким про купівлю авторських прав і рукописів творів М. Лисенка. Події 1937–1942 рр. явно цьому не сприяли, однак це врятувало Лисенкову спадщину від втрати.

У наступні десятиліття великої шкоди нотовидавничій справі завдав культ Сталіна та ідеологічний прес «історичних рішень ЦК ВКП(б) про соціалістичний зміст радянського музичного мистецтва і критичне освоєння музичної спадщини». У цьому дусі впродовж 1950–1959 рр. вийшло в світ 20-томне видання спадщини композитора, приурочене до 110-річчя від його народження. Про «ідеологічно-виховні міркування» при відборі матеріалу красномовно свідчать, наприклад, слова М. Рильського із вступних приміток до 19-го тому: «Маючи, проте, на оці, що видання має не тільки академічне, а й практичне значення, іншими словами — що вміщені тут пісні будуть виконуватись в школах, самодіяльних гуртках і т. д., довелося деякі номери і окремі місця вилучити з ідеологічно-виховних міркувань (це стосується колядок культового характеру та ще деяких речей, що явно вийшли з антинародних кіл) [7, с. 8]. Факт неповної комплектації задекларованого повного видання творів М. Лисенка засвідчує публікація приміток Д. Ревуцького: «З'ясувалося, що 21 твір Лисенка не було допущено до друку, 17 із них — обробки історичних (!) пісень, що вважалися, як відомо, ідеологічно небезпечними [14, с. 204]. Тим

самим нівелюється «академічність» самого видання. Перші три томи видання вміщують цикл «Музика до «Кобзаря» Шевченка», при цьому авторський поділ на серії не було збережено, а в основу покладено друковані видання, здійснені фірмою Іздіковського. Штрихом до характеристики цього видання є спогади І. Гамкала* про С. Людкевича: «[...] його обурило 20-томне видання творів М. Лисенка, в якому не надруковані 5 найкращих романсів М. Лисенка на сл. Т. Шевченка («Гетьмани», «Ой, Дніпре» та ін) [2, с. 352]. Незважаючи на це, сьогодні воно є єдиним повним зібранням творів композитора і вже стало раритетним, а проект ще з початку 1980-х років — видання «Зібрання творів М. Лисенка в 50-ти томах», на жаль, не реалізовано.

1960-ті рр. т. зв. «відлиги» позначені виходом у світ кількох вагомих збірок та ряду моновидань вокальних творів на тексти Т. Шевченка. Серед них виділимо збірку неопублікованих вокальних творів за редакцією сина композитора Остапа Лисенка, в якій вперше опубліковано твір «Боже, нашими ушима» (Із Псалмів Давидових) [11].

Певним стимулом для видавничого репертуару шевченкіани М. Лисенка стали ювілейні дати — 150-ліття від народження Т. Шевченка (1964 р.), 140-ліття від народження М. Лисенка (1982 р.), 175-ліття від народження Т. Шевченка (1989 р.). Епоха незалежності України відкрила можливість без остраху поринути в «Музику до «Кобзаря», сповнену справжнього відчуття національної гідності. Зокрема, за редакції Т. Булат вперше здійснено публікацію солоспіву «Стоїть в селі Суботові» [13]; до 170-ліття від народження композитора — видання кантат М. Лисенка на тексти Т. Шевченка у формі симфонічної партитури (до цього часу друкувалися лише клавіри) [9].

Тема видавничої історії творів М. Лисенка на тексти Т. Шевченка багатоаспектна. Адже у музейних та наукових зібраннях України зберігаються неопрацьовані автографи та рукописи творів М. Лисенка, цінність яких важко переоцінити. Подальше дослідження хронології, текстології, створення тематичного каталогу творів композитора дасть можливість глибше вивчити творчу і громадську діяльність корифея української музики.

* **Гамкало Іван Дмитрович** — народний артист України, диригент Київської національної опери.

1. Автобіографія *М. Лисенка* // Світ. — 1881. — № 5. — С. 95.
2. *Гамкало І.* Мої спогади про Станіслава Людкевича [Електронний ресурс] / *І. Гамкало*. — Режим доступу: http://mari.kiev.ua/PDF_2011/Hud-Kultura_7-2010/347-359.pdf. — Назва з екрана. — Дата перегляду: 22 верес. 2014 р.
3. *Грінченко М.* Історія української музики / *М. Грінченко*; під ред. *І. Соневицького*. — 2-ге вид. — Нью-Йорк: Видання Укр. муз. ін-ту 1961. — 192 с.
4. *Івченко Л. В.* Українські нотні видання 1924–1930 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: (вокальна музика): наук. каталог / *Л. В. Івченко, І. Ф. Бобрищева*; НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського. — Київ, 2012. — 339 с.: іл. — (3 історії музичної спадщини України).
5. Каталог виставки, присвяченої Миколі Лисенкові з нагоди 85-ліття з дня його народження і 15-ліття з дня смерті. 1842 – 1912 – 1927 / УАН, Музей укр. діячів науки та мистецтва. — У Києві, 1927. — 39 с. + 2 арк. іл.
6. *Комаров М.* Библиографический указатель музыкальной и литературной деятельности Н. В. Лысенко (1868–1903) / *М. Комаров* // Киевская Старина. — 1904. — № 1. — С. 1-25.
7. *Лисенко М. В.* Дума: для тенора в супров. фп / *М. В. Лисенко*; сл. *Т. Шевченка*. — [Станіславів]: Боян; Перемишль: друк. Уділова, [1903]. — Ч. 15. — 4 с. — (В честь Миколи Лисенка в 35-літні роковини музичної діяльності, 1868–1903).
8. *Лисенко М. В.* Зібрання творів: у 20 т. / *М. В. Лисенко*; редкол.: *М. І. Вериківський* та ін. — Київ: Мистецтво, 1958. — Т. 19: Українські народні пісні / муз. ред. *Б. М. Лятошинського*; літ. ред. *М. Т. Рильського*. — 164 с.
9. *Лисенко М.* Кантати для хору та симфонічного оркестру [Ноти] / *Микола Лисенко*; [упорядкув. і передм.] *М. Лисенка*. — Партитура. — Київ: Муз. Україна, 2012. — 176 с.: кол. іл., портр. — Зміст: Б'ють пороги; Радуйся, ниво неполітая; На вічну пам'ять Котляревському.
10. *Лисенко М. В.* Листи / *М. В. Лисенко*. — Київ: Мистецтво, 1964. — 533 с.
11. *Лисенко М. В.* Неопубліковані вокальні твори / *М. В. Лисенко*; упорядкув. *О. М. Лисенка*. — Київ: Муз. Україна, 1967. — 23 с. — Зміст: Сонце заходить / сл. *М. Вороного*; Порвались струни; На сірій скалі мак цвіте; Три менти; Три тости / сл. *О. Олеся*; Псалом Давида / сл. *Т. Шевченка*.
12. *Лисенко М. В.* Рева та стогне / *М. В. Лисенко*; сл. *Т. Шевченка*; укл. фп. *Д. Січинського* // Збірник народних і патріотичних пісень на голоси дитячі: Для 3-голосного дитячого хору в супров. фп / ред. *Д. Січинського*. — Станіславів: Боян; Перемишль: друк. Уділова І. Лазора, 1904. — Вип. 20. — С. 8-10.

13. *Лисенко М. В.* Стоїть в селі Суботіві: для голосу в супров. фп / *М. В. Лисенко* ; сл. *Т. Шевченка* // *Лисенко М. В.* Солоспіви : у 2 т. — Київ : Муз. Україна, 1991. — Т. 1. — С. 300-301.
14. *Лисенко О.* З листування М. В. Лисенка: до історії друкування першого випуску збірника українських народних пісень в обробці М. В. Лисенка / *Остан Лисенко* // *Радянська музика.* — 1941. — № 2. — С. 36-41.
15. *Людкевич С.* Дослідження і статті / *С. Людкевич* ; відп. ред., авт. вступ. статті *М. М. Гордійчук* ; упоряд., перекл. та прим. *З. Штундер.* — Київ : Муз. Україна, 1976. — 212 с.
16. *Мартиненко О.* До історії музичної спадщини Миколи Лисенка / *О. Мартиненко* // *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка.* — Львів, 1993. — Т. 226 : Праці музикознавчої комісії. — С. 266-268.
17. Нотографічний покажчик видань музичних творів М. В. Лисенка / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка ; відп. ред. *С. П. Костюк* ; уклад. і авт. передм. *О. П. Осадя.* — Львів, 2001. — 418 с.
18. *Полфьоров Я.* Дати першого видання друкованих творів М. Лисенка : (Спроба попереднього покажчика) / *Яків Полфьоров* // *Шевченко.* — Харків, 1930. — Річник 2-й. — С. 245-247.
19. *Ревуцький Д.* Микола Лисенко. Повернення першоджерел / *Дмитро Ревуцький* ; вступ. стаття, упорядкув. матеріалу, комент. та іменний покажчик *В. Кузик.* — Київ : Муз. Україна, 2003. — 330 с.
20. *Савченко І.* Видавнича фірма «Леон Ідзіковський» (до 150-річчя заснування) [Електронний ресурс] / *І. Савченко.* — Режим доступу: http://www.allbest.ru/journalism/00282298_0.html. — Назва з екрана. — Дата перегляду: 12 верес. 2014 р.
21. *Савченко І.* Українські нотні видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. каталог / *Ірина Савченко* ; НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського ; наук. ред. *Л. В. Івченко.* — Київ, 2007. — XLII, 384 с. — (З історії музичної спадщини України).
22. *Старицький М.* До біографії Лисенка / *М. Старицький* // *М. В. Лисенко у спогадах сучасників.* — Київ : Муз. Україна, 1968. — С. 7-62.